

EEN GESCHIEDENIS VAN HET ONDERWIJS IN NEDERLAND

Piet de Rooy

Een geschiedenis
van het onderwijs
in Nederland

WERELDBIBLIOTHEEK · AMSTERDAM

1^e druk 2018

4^e druk 2022

© Piet de Rooy 2018

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Bureau Beck

De uitgeverij is er niet in geslaagd de rechthebbenden van de omslagillustratie te achterhalen. Eenieder die meent rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgeverij.

Foto auteur © Anca de Rooy

Afbeeldingen binnenwerk © Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht (pp. 30, 70, 114, 154, 230, 268), © Elmer Spaargaren (p.188)

NUR 680

ISBN 978 90 284 2728 0

www.wereldbibliotheek.nl

Inhoud

Woord vooraf 7

- 1 In den beginne 11
- 2 Het schoolregime 31
- 3 De schoolstrijd 71
- 4 Doorleren 115
- 5 Vernieuwing 155
- 6 Vrijheid en gelijkheid 189
- 7 De becijferde school 231
- 8 Besluit 269

Dankwoord 289

Noten 291

Annotatie voetnoten 311

Literatuur en bronnen 315

Personenregister 345

Woord vooraf

‘De geschiedenis van het onderwijs laat zich lezen als een succesverhaal’. Zo begint een even helder als beknopt overzicht, *Geschiedenis van de school vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*, van Pieter Boekholt en Engeline de Booy uit 1987. Dat is de grote lijn: er kwamen meer leerlingen, meer leerjaren, meer leerstof, meer en betere schoolgebouwen, meer keuzemogelijkheden en betere leermethoden. Maar daarop volgt dan de aarzeling:

Zijn we nu tevreden? Toch niet. Immers, het onderwijs lijkt altijd een of meer stappen achter te liggen bij wat de samenleving ervan verwacht. [...]. De eisen die aan het onderwijs gesteld worden en de verwachtingen die men ervan heeft zijn zo enorm toegenomen, dat de leerplicht steeds verlengd moest worden en dat een heel leger van pedagogen en andere deskundigen zoekt naar middelen om het zwaarbelaste leerprogramma toch aantrekkelijk en verteerbaar te houden voor degenen die het moeten consumeren. Over deze problemen zullen we het hier niet hebben.¹

Juist daarover wil ik het in dit boek echter hebben.^{*} Veel van deze problemen komen voort uit de overvraging van de school. En is dat niet het gevolg van grote verschillen van opvatting over de functie van de school en het doel van het onderwijs? Moet de school kinderen in staat te stellen hun indivi-

* Een modern overzicht van de geschiedenis van opvoeding en onderwijs is te vinden in Bakker e.a., *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland* uit 2006; voor de meest recente periode is er de uitstekende dissertatie van Bronneman, *Overheid en onderwijsbestel* uit 2011. In het notenapparaat zijn slechts beknopte vermeldingen van bronnen en literatuur opgenomen; een verantwoording van de voetnoten is, voor zover dit nodig was, apart opgenomen.

duale kwaliteiten ten volle te ontplooien, in de hoop daarmee op termijn de kwaliteit van de samenleving te verhogen? Of moet het onderwijs er vooral op gericht zijn te voldoen aan de huidige en toekomstige eisen van de arbeidsmarkt, om zo het economisch draagvlak van Nederland te behouden in de internationale concurrentieverhoudingen? Of van dit alles wat, maar niets ten volle?

Het zoeken van antwoorden op deze vragen was moeilijk, alleen al door de onafzienbare hoeveelheid bronnen en literatuur. Die veelheid vloeit gedeels voort uit de sterke verwevenheid van school en maatschappij. We leven in een 'culture scolaire', zoals de Franse historicus André Chervel (1931) het heeft genoemd: het onderwijs heeft op allerlei manieren onze gehele maatschappij doortrokken. Hierbij ondergaat de school niet slechts de soms tegenstrijdige verlangens van de samenleving, maar oefent daar tegelijkertijd ook een moeilijk te overschatten invloed op uit. Het belang dat aan onderwijs wordt gehecht laat zich aflezen op het internet. Wie bijvoorbeeld nu op Google de zoekterm 'education' opgeeft, krijgt bijna drie miljard hits. Ter vergelijking: wie 'God' intikt moet het doen met nog geen twee miljard. Het onderzoek zal zich dan ook moeten beperken en veel bomen laten staan om het bos in het oog te houden. Ik zal me hierbij vooral richten op de verschillende verwachtingen en teleurstellingen, de idealen en de desillusies, de slangendans tussen standsbevestiging en emancipatie.

Deze gekozen invalshoek is voor een goed deel bepaald door mijn afkomst en persoonlijke ervaringen. Mijn universitaire loopbaan ving aan toen ik in 1975 kwam te werken op de afdeling historische pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam. In die jaren heersten hooggestemde opvattingen over het vermogen van het onderwijs om de samenleving te veranderen. Dat liep op een deceptie uit. Niet elk ideaal is echter een illusie. Het gezin waarin ik ben opgegroeid is niet denkbaar zonder de emanciperende functie van het onderwijs. Mijn vader, Peter Johannes de Rooij (1915-1962) kwam uit een schamele boerenfamilie en heeft zich daaraan ontworsteld met behulp van het onderwijs. Dat was met name te danken aan de kweekschool, voor zovelen de weg naar een wijder en vrijer bestaan. Daarna heeft hij zijn leven lang in het onderwijs gewerkt, eerst als onderwijzer in het lager onderwijs, vervolgens als leraar pedagogiek in het nijverheidsonderwijs en daarna in diezelfde functie aan een kweekschool. Hij stierf in het harnas, in de docentenkamer van zijn laatste school.

Het boek begint met de opkomst van zoiets als 'school', wat niet denkbaar is zonder de overgang van een mondelinge cultuur naar een samenleving

waarin het schrift belangrijk wordt. In de daaropvolgende millennia heeft de school, ondanks alle veranderingen, ook een merkwaardig soort continuïteit vertoond. In dit verband wil ik een beeld gebruiken dat Sigmund Freud eens naar voren bracht toen hij een metafoor zocht om de menselijke psyche te verduidelijken. Wie in Rome is, zo legde hij uit, verkeert in een moderne metropool. Toch was de oude kern daarvan nog steeds herkenbaar. In de loop der tijd was daar laag op laag overheen gekomen, maar wie goed keek zag nog het allereerste begin, soms onder het stof verborgen, soms als een ruïne daarboven uitstekend. Niets wat ooit gebouwd was, is geheel verloren gegaan. In het heden is nog de vroegste ontwikkeling aanwezig.²

Schoonklas afgebeeld in *Orbis sensualium pictus* van Amos Comenius, 1658.

In den beginne

De opkomst van homo sapiens ging gepaard met een cognitieve revolutie, die nauw verbonden was met een grote taalvaardigheid. De rijke orale cultuur werd vervolgens langzaam maar zeker vastgelegd in het schrift. De Bijbel is een goed voorbeeld van deze overgang. Leren lezen en schrijven is echter moeilijk en tijdrovend. Op het fundament van schrijversopleidingen ontwikkelt zich langzaam maar zeker 'de school', als de institutie waarin dat leren gestalte krijgt.

De Bijbel in Sprang-Capelle

Op 1 april 1943 werd het huwelijk van mijn ouders bevestigd in de Hervormde Kerk te 's-Grevelduin- en Vrijhoeve-Capelle. Niet lang daarna vertrokken zij uit Noord-Brabant om in Rotterdam te gaan wonen. Ze staken niet slechts het Hollands Diep over, maar trokken ook over de Jordaan. De brug bij Moerdijk vormde de overgang naar een andere wereld. Ze verlieten hun 'vaad'ren erf' en daarmee vrijwel alles wat hun vertrouwd was. Na de oorlog werd een enkele keer het verleden weer opgezocht. Dat lag in een deel van Noord-Brabant dat van oudsher tot het graafschap Holland had behoord. Het was protestants, van de katholieken gescheiden door de Zuid-hollandse Dijk, ter plaatse meer bekend als de Loonsedijk. Vaag zie ik nog voor me dat de reis aanvankelijk per trein ging, op de houten banken van de derde klasse, maar beter herinner ik me de tochten achter op de Kaptein Mobylette, een bromfiets die in 1950 in de handel was gebracht. Als we over de Moerdijkbrug heen waren, stopte mijn vader bij een klein café, waar mijn chocomel op de kachel werd opgewarmd. Daarna gingen we over Hooge Zwaluwe, langs Raamsdonk en Waspik. Hier ongeveer begon 'Brabant'. Van daar reden we over de lange Winterdijk op Capelle aan, rechtsaf de Nieuwe

Vaart op en halverwege, na het spoorwegstation Nieuwe Vaart, linksaf de Heistraat in naar Vrijhoeve-Capelle.

Drie dorpen – Sprang, 's-Grevelduin-Capelle en Vrijhoeve-Capelle – waren in 1923 tot de gemeente Sprang-Capelle samengevoegd. In 's-Grevelduin-Capelle woonde mijn oma, de moeder van mijn moeder; de ouders van mijn vader woonden verderop in een boerderij aan de Heistraat in Vrijhoeve. Ertussenin woonde een geliefde tante, een zus van mijn vader, in een boerderij aan de Zuidhollandse Dijk. Mijn vader en moeder gingen in de zomer enkele jaren achter elkaar op de brommer, zij op een Solex, naar Duitsland, om te kijken waar de oorlogsellende vandaan gekomen was en hoe het daar nu ging. Mijn zus en ik logeerden dan wekenlang in Brabant, waar het leven even vertrouwd als vreemd was. Zo waren er bijvoorbeeld geen katholieken. In Rotterdam was mijn beste vriendje rooms; we speelden een enkele keer pausje bij hem op zolder en ik ging mee naar zijn kerk om de kerststal te bewonderen. Maar hier waren ze letterlijk achter de horizon verdwenen; ze schenen in Kaatsheuvel te wonen, ter hoogte van het sprookjesbos de Efteling, dat in 1952 was opengegaan.

Wonderlijker nog was dat mijn familie wel drie manieren van spreken hanteerde. Doorgaans was het een Brabants dialect, dat goed te verstaan maar moeilijk te imiteren viel. 'Dankjewel' was 'da ge bedankt zè dè witte' en bij zeuren kreeg je te horen: 'Ge mot nie maauwe.' Bij deftig bezoek, van de dokter bijvoorbeeld, gingen ze over op 'Hollands', een gekunsteld Nederlands dat ze waarschijnlijk op school hadden geleerd. Maar één keer per dag werd een verheven spreektaal verkozen: tijdens het middagmaal werd de Bijbel op tafel gelegd, waaruit dan op langzame en gedragen toon een gedeelte werd voorgelezen.¹

De Bijbel die werd gebruikt, een boek van ruim anderhalve kilo, was in 1941 uitgegeven door uitgeverij Zomer en Keuning te Wageningen. Hij werd van begin tot einde voorgelezen, inclusief de geslachtstafels: 'En Enos leefde, nadat hij Kenan gewonnen had, achthonderd en vijftien jaren; en hij gewon zonen en dochteren.' Als Openbaringen uit was, werd weer begonnen met Genesis. Het was onbegrijpelijk. We hoorden eigenlijk alleen de bijna gezongen klanken. Het voorlezen van de Bijbel was in protestantse kring een belangrijk ritueel.* Katholieken hadden het in het algemeen niet zo met

* De filosoof Frits Staal heeft naar voren gebracht dat bij rituelen de inhoud of betekenis nauwelijks van belang is, des te meer het getrouw uitvoeren van 'de gewoonte', de juiste procedure. Het gaat om 'rules without meaning'.

boeken en de Bijbel was in die gemeenschap lange tijd voorbehouden aan theologen en priesters. Bij protestanten gold echter het *Sola Scriptura*: alleen de Schrift, het woord van God, en iedere gelovige had het recht én de plicht zich ermee te verstaan, zonder tussenkomst van kerkelijke ambtsdragers. De betekenis van de Bijbel volgde uit dit citaat:

Al de Schrift is van God ingegeven, en is nuttig tot leering, tot wederlegging, tot verbetering, tot onderwijzing, die in de rechtvaardigheid is; Opdat de mensch Gods volmaakt zij, tot alle goed werk volmaaktelijk toegerust. (2 Timotheüs 3:16-17)

De Bijbel heeft zo eeuwenlang gefunctioneerd, als ‘leering en onderwijzing’. Het verklaarde de oorsprong van het leven op aarde, gaf richting aan het heden en bood uitzicht op een hiernamaals.

In het algemeen wordt tegenwoordig aangenomen dat de Thora, de eerste vijf boeken van het Oude Testament, in de vijfde eeuw v.Chr. is geschreven, althans rond 400 v.Chr. een min of meer vaststaande tekst kreeg.^{*} De term ‘tekst’ is hier van belang: deze komt van het Latijnse *textus*, wat verwijst naar het weven, het in elkaar vlechten. In de Thora werden zeer uiteenlopende mondelinge overleveringen met knippen en plakken samengevoegd. Als de omstandigheden zich gewijzigd hadden, dan werden deze teksten aangepast om de relevantie van het geheel te waarborgen.² Deze tekst werd vervolgens vastgelegd op vellen papyrus die aan elkaar bevestigd waren, waardoor een ‘boekrol’ tot stand kwam van ongeveer 340 centimeter lengte. Van deze ‘boeken’ was slechts een zeer beperkt aantal exemplaren beschikbaar, die door slijtage en verval na een jaar of veertig moeilijk bruikbaar waren geworden, zodat ze dienden te worden gekopieerd. De afgedankte exemplaren werden vervolgens in de Genizah, een aparte ruimte in de synagoge, als het ware te ruste gelegd, een ontroerend gebruik. Met name de Genizah in de Ben-Ezrahsynagoge te Caïro bleek een fabelachtige vindplaats.³

Na verloop van tijd werden de vellen papyrus niet langer tot een rol aan elkaar gehecht, maar doormidden gevouwen en vervolgens aan een kant ingebonden: er viel nu in een boek te bladeren en dat was een stuk eenvoudiger dan het op- en afrollen van de tot dan toe gebruikte rollen. Deze

* Min of meer vergelijkbare teksten waren ouder: de *Ilias* werd vermoedelijk in het midden van de achtste eeuw v.Chr. vastgelegd, de oudste overgeleverde tekst van het Gilgamesh-epos wordt rond 2100 v.Chr. gedateerd.

nieuwe vorm, in de late oudheid ontwikkeld, viel uiteraard ook te gebruiken voor dunne vellen perkament. Deze codex-vorm, al zeer snel vooral door de christenen gebruikt, zou de rollen snel verdringen.⁴ Een codex vergt dat een besluit wordt genomen over de ordening. Rollen konden afzonderlijk worden geraadpleegd, maar in een 'boek' worden ze als 'hoofdstuk' opgenomen, waarmee ze een vaste volgorde toegekend krijgen.⁵ En dan was er nog de taal. De boeken van het Oude Testament waren in het Hebreeuws en Aramees, die van het Nieuwe Testament in het Grieks. De vertaling naar het Latijn vond plaats tussen 390 en 405 n.Chr. Deze tekst van Hiëronymus, de Vulgaat, werd sinds het concilie van Trente in 1546 als enige gezaghebbende door de kerk erkend. Dit besluit keerde zich tegen een aantal versies en varianten van de Bijbel in de landstaal. Zo was er in 1477 een 'Delftse Bijbel' uitgegeven, bestaande uit het Oude Testament, maar zonder de Psalmen; dat was het eerste gedrukte boek in de Nederlanden.

School

Het in een boek vastleggen van verhalen die soms al eeuwenlang in een gemeenschap de ronde deden, betekende dat de balans tussen mondelinge en schriftelijke overleveringen verschoof.* Ooit was het zo dat wie iets belangrijks te melden had door de straten en over de velden trok en zijn stem verhief: 'En Mozes riep het gansche Israëel, en zeide tot hen: Hoor Israëel!' (Deuteronomium 5:1).⁶ Verkondigen werd uitleggen. Gezag was voortaan gebaseerd op vertrouwde met de Schrift. Als Jezus in de voorbereiding op zijn prediking door Satan in verzoeking wordt gebracht, halen beiden passages aan uit de oude geschriften. Het debat is een soort citeerwedstrijd, die ten slotte door Jezus wordt afgebroken met de woorden: 'Ga weg, satan! Want er staat geschreven: Den Heere, uwen God zult gij aanbidden, en Hem alleen dienen. Toen liet de duivel van Hem af...' (Mattheüs 4:10-11). Het 'hoort' is vervangen door 'er staat geschreven'.⁷ Het schrift werd een dwingend verschijnsel op zichzelf. En dat verschijnsel bracht op termijn de school voort, want leren lezen en schrijven vergt langdurige instructie.

Leren spreken gaat vanzelf, het verloopt als een natuurlijk proces. Het begint onmiddellijk na de geboorte, het kan niet worden tegengehouden en

* Deze omslag 'in de balans tussen mondelinge en schriftelijke overlevering' valt in Mesopotamië rond 1300 v.Chr. te signaleren.

evenmin worden versneld. De vooraanstaande taalpsycholoog Steven Pinker (1954) schreef dat hij voortdurend verbaasd was over de snelheid waarmee peuters ‘the logic of language’ gingen beheersen.⁸ Leren schrijven is echter een heel ander verhaal. De Nederlandse taalkundige A.J. Kraak (1928-2015) bracht naar voren: ‘Tegen de moeiteeloosheid van de natuurlijke taalverwerking en het natuurlijke taalgebruik steekt de moeite van de schriftelijke taalverwerking en het schriftelijk taalgebruik huizenhoog af.’⁹

Het oudste schrift, het spijkerschrift, is ontwikkeld in Sumer, in het zuidelijke deel van Mesopotamië, en dateert van 3300 v.Chr., het hiërogliefenschrift in Egypte is van 3100 v.Chr. Daarnaast ontwikkelt zich het alfabet, rond 800 v.Chr. door de Grieken overgenomen en daarna via de Romeinen in het Westen verspreid.¹⁰ Het schrijven was aanvankelijk een ambacht, bedreven door priesters en ambtenaren, vaak binnen de familie gehouden en omgeven met het waas van een sacrale bezigheid of op zijn minst een geheime kunst: ‘hiërogliefen’ is afkomstig uit het Grieks en betekent ‘heilige inscripties’, zoals ons woord secretaris etymologisch teruggaat op het Latijnse *secretum*, geheim.

De geletterdheid nam geleidelijk toe, aanvankelijk vooral rond hof en tempel, later met name in de steden bevorderd door handel en bestuur. Zelfs koningen, die toch konden beschikken over dienaren die de schriftelijke kant van het besturen voor hun rekening namen, beroemden er zich op persoonlijk de kunst van het schrift meester te zijn. Koning Shulgi (ca. 2050 v.Chr.) in Mesopotamië pochte: ‘Ik ben een bekwaam schrijver zonder weerga.’ En Assurbanipal (668-627 v.Chr.) liet optekenen: ‘Ik heb het verborgen geheim van de gehele schrijverskunst geleerd. Met eigen ogen heb ik de tabletten van hemel en aarde aanschouwd.’¹¹ Vermoedelijk nam geletterdheid in enigerlei vorm in het Midden-Oosten toe tot ongeveer tien procent van de bevolking, in het klassieke Griekenland rond de twintig procent.

De groeiende betekenis van geletterdheid betekende allerm minst dat de wereld slechts vervuld raakte met het krassende geluid van pennen op papier of dat menig een zich na gedane arbeid in een hoekje terugtrok met een goed boek. Verreweg het belangrijkste communicatiemiddel bleef de menselijke stem.* Johan Huizinga schreef in *Herfstij der Middeleeuwen* (1919) bijvoorbeeld over ‘de geweldige werking van het woord op een onverzadigden en

* Hoewel soms het schrift de stem overtrof: toen Bonifatius in 718 Rome bezocht, sprak hij weliswaar in het Latijn, maar dat werd door zijn Engelse tongval niet verstaan. Hij werd pas begrepen toen hij zijn woorden opschreef.

onwetenden geest', door rondreizende geestelijken die urenlange preken hielden, soms dagen achter elkaar.¹² Het belang van de stem, van het geluid, kreeg in handen van de Franse arts en satiricus François Rabelais (1483?-1553) zelfs een fantastische uitwerking. In het vijfde boek van zijn cyclus over Gargantua en Pantagruel verhaalt hij over een gezelschap dat in een schip langs een ijszee vaart, waar volgens de stuurman de vorige winter een gruwelijke veldslag had plaatsgevonden. De kou was toen dermate fel, dat de geluiden van de slag in de lucht bevroren waren. Volgens een Nederlandse vertaling uit 1682 ging het om

het gekerm en gekryt van mannen en vrouwen, het kloppen en kletzen der kolven, knodsen en stryd-hamers, het gerammel en geraatel der harnassen, en hellebaarden, het gebriesch en geklepper der peerden, en voorts alle andere ysselyke raaseryen van 't gevecht.

Pantagruel stak zijn hand op om de glaciale geluiden op te vangen, die vervolgens in zijn handen ontdooiden. De woorden bleken niet te verstaan. Het klonk als

hin, hin, hin, his, his, tikke, torsje, lorsje, brededin, bredac, frir, frir, bou, bou, bou, bou, bou, bou, trac, trac, trac, tirr, tirr, torr, turr, terr, tourr: On, hon, gon, ron, ton, von, ouon ououon: Goth, soth, magoth, en ik weet wat al andere bystere Barbaarse woorden.

Maar ook het gebries van paarden, het daveren van kanonschoten, het slaan van trommels en het steken van trompetten vielen te beluisteren. Weest ervan overtuigd, zo schreef Rabelais, dat we ons met dit verschijnsel lange tijd wisten bezig te houden.¹³

Rabelais en zijn gezelschap vermaakten zich met de woorden. Scholieren zouden er ook mee beziggehouden worden, zij het zelden tot hun onverdeeld genoegen. Het was een beetje wrang dat het Griekse woord σχολή (scholè) vooral betekende 'rust, vrije tijd, liefhebberij'. Het stond voor de afwezigheid van verplichtingen, voor het ontbreken van de noodzaak te werken, de ontheffing van de strijd om het bestaan. Ingespannen arbeid was banaal, dat was iets voor slaven of handwerkslieden. Een beschaafd mens veroorloofde zich alleen enige inspanning als het erom ging zichzelf te ontwikkelen of een vriend bij te staan.¹⁴ Dit aristocratisch ideaal gold uiteraard slechts een heel kleine groep Griekse intellectuelen.¹⁵

Waren in het Midden-Oosten opleidingen in lezen en schrijven tot stand gekomen, in Griekenland zou dat verder ontwikkeld worden. In het hart daarvan stond Homerus, 'de opvoeder van Griekenland', zoals Plato (427-347 v.Chr.) het formuleerde.¹⁶ De oorspronkelijke verhalen over het beleg van Troje en de daaropvolgende avonturen van Odysseus waren vermoedelijk ergens tussen 1600 en 1450 v.Chr. ontstaan. De verzameling werd, naar verluidt, in het midden van de achtste eeuw v.Chr. vormgegeven door de dichter Homerus in de *Ilias* en de *Odyssee*, al is over diens auteurschap eeuwenlang verhit gedebatteerd.¹⁷ Tot op de dag van vandaag worden leerlingen van het gymnasium geacht op zijn minst de eerste regels van de *Ilias* uit het hoofd te leren om hun klassieke vorming te demonstreren. Griekse voordrachtskunstenaars, de rapsoden, kenden echter het hele werk uit hun hoofd. Aan de Panathenaeïsche spelen, een religieus feest in Athene, werd in de zesde eeuw v.Chr. ook het reciteren van Homerus verbonden: 15.693 regels van de *Ilias* en 12.110 voor de *Odyssee*. Het was een soort poëtische estafette: waar de een ophield, moest de ander doorgaan; het geheel nam naar schatting een uur of vijftig in beslag.¹⁸ Hierbij vond ook een zekere canonisering van de tekst plaats. De verschillende varianten die in omloop waren, werden tot één versie omgesmeed. Het geheel deed een zwaar beroep op het geheugen, zodat er ook intensief aandacht werd geschonken aan manieren om de herinnering te verankeren, de zogenoemde mnemotechniek.

De vraag was of deze techniek niet overvleugeld zou worden door het schrift. Zo schrijft Plato in *Phaedrus* dat Socrates eens gehoord had dat zowel het getal als het schrift in Egypte was uitgevonden door Theuth (of Thoth). Deze god presenteerde het schrift als 'een tovermiddel voor geheugen en wijsheid'. Maar Socrates bracht hiertegen in dat door het schrift het geheugen niet meer getraind werd. Het leidde daarmee niet tot wijsheid, maar bevorderde waanwijsheid.¹⁹

Hier klinkt al een motief dat het nog eeuwenlang goed zou doen als de waarde van de school moest worden gerelativeerd. Hoe dat ook zij, het schrift bleek een middel dat het persoonlijk herinneren optilde naar collectief onthouden. Begonnen als een hulpmiddel in een orale cultuur, bleek het bij uitstek geschikt om contracten vast te leggen, belastingen te heffen, verre vrienden te bereiken en, meer in het algemeen, kennis vast te leggen; denk aan medische inzichten, astronomie, maar vooral ook soms lange verhalen, zowel van literaire als religieuze inhoud. Daaraan gepaard kreeg opleiding meer gewicht.

In dat verband werd het leven in verschillende fasen ingedeeld. De arts Hippocrates (ca. 460-370 v.Chr.) onderscheidde acht perioden van zeven jaar. De eerste drie perioden waren gewijd aan de vorming: het kleine kind (παιδιον, paidion), het kind (παις, pais) en de adolescent (μειρακιον, meirakion). Deze verdeling werd niet overmatig strak gehanteerd, het was meer een richtsnoer, maar een dergelijke driedeling is sindsdien min of meer gebruikelijk gebleven. Aan de eerste fase werden weinig woorden vuil gemaakt; die was in handen van de vrouwen. In de tweede fase werd een begin gemaakt met het leren van lezen en schrijven. Een probleem is dat we hier eigenlijk niet veel van weten. Dat wil zeggen, er zijn wel veel teksten over hoe dat onderricht zou moeten worden ingericht en waartoe het moest dienen, maar niet over wat er daadwerkelijk gebeurde.

Na het leren lezen en schrijven waren er in de praktijk tal van vormen en varianten van verdere opleiding mogelijk. Een jongeling kon verder thuis worden opgevoed, ervaring in de handel opdoen, een militaire training krijgen of zich in de atletiek bekwamen. De oudste jongens, de efeben, waren oorspronkelijk in een soort dienstplicht bijeengebracht, maar dat doel raakte steeds meer op de achtergrond en verschoof naar het vormen van een elite, die ingewijd werd in het volwassen leven (voor een deel in de vorm van pederastie). Veel systeem hierin valt overigens niet te ontwaren, er was niet zoiets als een 'onderwijsbeleid', noch vaste gebouwen, bepalingen over de vereisten waar leermeesters aan moesten voldoen, examens of diploma's. Volgens de Engelse historica Morgan was het een zootje: 'a riot of non-regulation'.²⁰

Het onderwijzen vond doorgaans niet plaats in een aparte school, maar in een onderdeel van wat eigenlijk vooral een sportterrein was. In tal van steden waren er sportcomplexen, waar zo nu en dan ook culturele voordrachten werden gehouden. Het deel van zo'n complex waar wat oudere kinderen werden beziggehouden heette vaak het palestrum, het deel waar de oudste jongens zich oefenden werd als het gymnasium aangeduid. Sport werd doorgaans naakt (γυμνος, gymnos) bedreven; een gymnasium is dus een plaats waar men naakt is.^{*} De palestra werden doorgaans door particulieren geëxploiteerd, de gymnasia door het stedelijk bestuur.

Het hele proces van opvoeding en onderwijs, de παιδεία (paideia), moest

* Dit leidde tot problemen met jongens die merkbaar over een te kleine voorhuid beschikten. Om niet gepest te worden werd daar op verschillende manieren, waaronder oprekken, wat aan gedaan.

leiden tot een 'algemene ontwikkeling', die in staat stelde tot het leiden van eigen hof en haard en in wijder verband tot het heersen over mensen. Daartoe was het belangrijk om een betoog te kunnen opzetten en met overtuiging te brengen. Goed kunnen praten, zo was de gedachte, hield in dat men goed kon denken en zelfs goed kon leven. Dit verklaart dat niet zozeer de filosofie, maar de retorica de ruggengraat vormde van het Griekse onderwijs. Deze opvatting was het begin van een traditie die nog eeuwenlang het onderwijs in West-Europa zou stempelen. Het onderwijs bracht niet alleen een scherp onderscheid aan tussen geletterden en ongeletterden, maar ook een hiërarchie binnen de eerste groep: alleen zij die alle stadia van de paideia doorlopen hadden, waren werkelijk beschaafd en konden op grond daarvan aanspraak maken op macht en status. Dat het hierbij om de hogere kringen ging, is alleen al duidelijk uit het feit dat de leerlingen door een slaaf van huis naar school werden gebracht, de παιδαγωγός (paidagogos), de kindbegeleider, in welke nederige gedaante de 'pedagoog' zijn intrede deed in de westerse cultuur.

Het onderwijs was een markt, aanbieders dienden dus de aandacht te trekken van potentiële leerlingen om een inkomen te verwerven. Door deze afhankelijkheid konden de leermeesters in het algemeen niet op al te veel aanzien rekenen, ook al werd onderwijs als zodanig van belang geacht. Alleen de allerbeste leermeesters verwierven een zekere status, bij voorkeur door een vorst te onderwijzen, zoals Aristoteles (384-322 v.Chr.) de privéleeraar was van koning Alexander de Grote. Het belangrijkste verkoopargument van de leermeesters was dat hun onderwijs toegang verschafte tot macht en aanzien. Dat werd bereikt door Homerus te bestuderen en de in diens werk verkondigde aristocratische deugden na te volgen. Dit Griekse onderwijs werd, in het kielzog van de veroveringen van Alexander de Grote, dominant in het Midden-Oosten en rond de Middellandse Zee. Hiermee werd ook de grondslag gelegd voor de hiërarchie die binnen het onderwijs opgeld zou doen: theorie boven praktijk. Naarmate het onderwijs minder direct nut heeft zal het meer gewaardeerd worden. Stond 'school' immers niet voor het ontbreken van de noodzaak om te werken? Dit is de kern die, om de metafoor van Freud in herinnering te roepen, nog steeds speurbaar is onder de vele lagen die er in de loop der tijd overheen zijn komen te liggen.

Over het onderwijs in de hellenistische periode weten we wat meer, zowel aan de hand van gevonden teksten in Egypte, als op grond van twaalf 'boeken' door de Romein Quintilianus (ca. 35-ca. 100) geschreven, *Institutio*

Oratoria, waarin de opzet van het onderwijs werd beschreven.^{*} Daarin werd het onderwijs beschouwd als het in cultuur brengen van landbouwgrond. Er moet geploegd, gezaaid en gewied worden, om ten slotte te kunnen oogsten. Deze bewerkingen moeten in een vaste volgorde doorlopen worden. De resultaten zijn uiteraard mede afhankelijk van de kwaliteit van de grond.

Zo was het ook met leerlingen. Niet iedereen was even geschikt, in die zin werd er wel enigszins rekening gehouden met verschil in aanleg. De kinderen werden eerst aan het leren van het alfabet gezet: eerst alle letters afzonderlijk, dan alle denkbare combinaties daarvan, daarna lettergrepen en tot slot hele woorden. Het schrijven werd geoefend aan de hand van door de leermeester gekozen spreuken, vaak uit Homerus uiteraard, en rijtjes woorden, bijvoorbeeld de namen van de goden. In een volgende fase werden langere teksten grammaticaal tot op het bot uitgebeend. Dit onderwijs was in zekere zin onpersoonlijk: er werd geen enkele rekening gehouden met de interesse van de leerlingen. Het is ook vrij onwaarschijnlijk dat kinderen veel begrepen van wat ze leerden.²¹ Het maakte ook niet veel uit, want het ging om dressuur en discipline. De enige beloning was vooralsnog dat men daarmee tot een bovenlaag in de samenleving ging behoren; wie geen onderwijs volgde, bleef een onbewerkte akker.

Pas in de laatste fase van het onderwijs, de retorica, werd er langzaam maar zeker overgegaan op een zelfstandige verwerking van de teksten, gingen dingen op hun plaats vallen. Dan werd er geoogst, al was dat stadium slechts voor een zeer kleine minderheid weggelegd. Voor menigeen bleef de geletterdheid dan ook beperkt en bepaald door wat nuttig was in de dagelijkse handel en wandel. Kennis werd doorgaans verkregen door ervaringen en door wat mondeling werd overgedragen en opgepikt. Maar het effect van dit onderwijs was wel dat 'beschaving' voortaan gelijk werd gesteld aan 'geletterdheid'. Deze beschaving verdreef de orale cultuur overigens niet. Er ontstond een soort interactie tussen oor en oog, tussen horen en lezen.²²

Ik spring nu even verder in de tijd, naar de Middeleeuwen, omdat dit proces dan wat duidelijker in de bronnen te zien valt dan in die van de oudheid. Lezen leek lange tijd nauwelijks op het moderne lezen. Om te beginnen werd het geschrevene vooral hardop gelezen. Vandaar ook dat het in kloosters en op scholen soms een herrie van belang was. Maar het was onvermij-

* Van de boeken van Quintilianus zijn lange tijd alleen fragmenten overgebleven, maar in 1416 werd een complete versie ontdekt in de bibliotheek van het klooster te Sankt Gallen. De voorschriften en adviezen werden vervolgens weer ter harte genomen.